

«utilladelige Taler for Almuen»: en studie av forsvar og lovanvendelse i rettssaker mot haugianere i Råbyggelaget, Kristiansand stift

“Illegal Speeches to Common People”: A Study of Defense and Legal Application in Five Lawsuits against Haugians in Raabyggelaget, the Diocese of Kristiansand

Bjørg Seland

Professor emeritus, Universitetet i Agder

bjorg.seland@uia.no

Sammendrag

Artikkelen bygger på en studie av fem rettssaker fra tidsrommet 1805–1807. Alle sakene har bakgrunn i miljøet rundt haugianernes papirmølle på Fennefoss i Setesdal, der to menn og to kvinner var tiltalt for brudd på konventikkelplakaten. I tillegg ble lensmannen, som ble beskyldt for ikke å ha grepet inn mot ulovlig lekmannsforrynmelse, stevnet for tjenesteforsømmelse. Studien gir innblikk i hvordan motsetninger mellom øvrighet og lekfolk kunne komme til uttrykk i et lokalt rettsoppgjør på et tidspunkt da sentrale myndigheter forberedte den omfattende rettsprosessen mot Hans Nielsen Hauge. Undersøkelsen er konsentrert rundt spørsmål om hvordan tiltalen var utformet, hvordan forsvaret ble lagt opp, og hvordan lovverket ble anvendt. Ettersom to av sakene gjaldt kvinnelige forrynmere, er det dessuten interessant å se domstolens behandling i lys av et kjønnsmessig perspektiv.

Nøkkelord

konventikkelplakaten, haugianere, rettsprosesser

Abstract

This article is based on a study of five lawsuits against Haugians in the diocese of Kristiansand between 1805 and 1807. All cases were related to people associated with the Haugians' paper mill at Fennefoss in Evje parish and were, at a lower level, handled by the bailiff of Raabyggelaget. The study provides insight into how the dispute over the right of lay people to preach the Word of God could play out in one of the kingdom's court districts at a time when central authorities were preparing the comprehensive process against Hans Nielsen Hauge. The study is concentrated on questions about how the indictments were designed, what laws were applied and how the defense was laid out. Central topics are distinctions between public and private assemblies and how to understand terms such as “Speech” (tale) and “Sermon” (preken). The legal defense sought to legitimize the Haugian gatherings as a slightly expanded form of lawful house devotion, while individual speeches were seen as contributions to a conversation. Based on the massive resistance expressed in the officials' reports from 1804 and strict messages from central authorities in advance of the case against Hauge, one could hardly expect all these cases to end in acquittal, as they actually did. The outcome seems to testify to the considerable skepticism among lawyers of the region against prosecution of the Hauge movement.

Keywords

Haugian Movement, law against lay gatherings, trials

Hans Nielsen Hauge (1771–1824) skapte den første landsomfattende folkelige bevegelsen i Norge. Med bakgrunn i en pietistisk kristendomsforståelse spredte han sitt budskap om vekkelse og omvendelse, samtidig som han oppfordret sine tilhengere til å være driftige i verdslig virke. Fra årsskiftet 1796/1797 og fram til oktober 1804, da han ble satt i langvarig arrest, la Hauge grunnlaget for en rekke «vennesamfunn» rundt om i landet. Flere steder tok han også initiativ til næringsrettet virksomhet, som gruvedrift, teglverk, saltkokerier og ulike typer møllebruk. Rundt slike bedrifter søkte vennene å bygge et miljø der de kombinerte praktisk arbeid og forkynnervirksomhet. Dermed utfordret de på flere måter tilvant skikk. Myndighetene fulgte dem med vaksomt blick og påla embetsverket å gripe inn overfor haugianere som på tvers av landets lover ville «opkaste sig til Lærere i Religionen».¹

Denne artikkelen bygger på en studie av fem rettssaker mot haugianere i Kristiansand stift i tidsrommet 1805–1807. Alle sakene har bakgrunn i venneflokken på Fennefoss i Hornnes sogn i Evje prestegjeld, lengst sør i Setesdal. På en reise gjennom dalen seinhøstes 1803 hadde Hauge tatt initiativ til å få grunnlagt ei papirmølle her. Med bakgrunn i miljøet som vokste fram rundt denne virksomheten, fant fogden i Råbyggelaget snart grunnlag for å reise sak mot to menn og to kvinner som hadde holdt religiøse «Taler for Almuen». I tillegg ble det tatt ut tiltale mot lensmannen i Evje og Hornnes, Ole Olsen Ramse. Han ble beskyldt for å ha unnlatt å gripe inn overfor haugianere som drev forkynnelse.

Mye av litteraturen om Hauge-bevegelsen har bidratt til å skape et overforenklet bilde, der konflikten litt for entydig tegnes som et motsetningsforhold mellom øvrighet og allmue, representert ved det vakte lekfolket.² Skal vi nærme oss en dypere forståelse av den urolige lekmannsopposisjonen skapte i datidens samfunn, må vi – så langt kildematerialet tillater – se skiftninger og nyanser på begge sider av den grovtegnede konfliktlinjen. Rettssakene mot lekmannsforkynnerne fra Fennefoss gir innblikk i hvordan disse motsetningene kunne komme til uttrykk i ett av rikets rettsdistrikter på et tidspunkt da sentrale myndigheter forberedte den omfattende prosessen mot Hauge. Undersøkelsen er konsentrert rundt spørsmål om hvordan tiltalen i de aktuelle sakene var utformet, hvilke lover som kom til anvendelse, og hvordan forsvaret ble lagt opp. Ettersom to av rettssakene gjaldt kvinnelige forkynnerne, er det i tillegg interessant å spørre om domstolen behandlet mannlige og kvinnelige tiltalte noenlunde likt.

Det meste av kildematerialet er hentet fra rettslige arkiver på ulike nivå. Rettsforhandlingene må vi selvsagt lese i lys av det juridiske spillet, der domstolens autoriserte representanter styrte ordskiftet. I referat fra tingsvitne og andre avhør kan lekfolkets egne oppfatninger tidvis komme sterkere fram. Så langt jeg har oversikt over forskningslitteraturen, har jeg ikke funnet noen tilsvarende dybdestudie av lokale prosesser som kan gi bakgrunn for komparasjon. Det kan likevel være fruktbart å kaste sideblikk til beretninger om et knippe rettssaker mot Hauge-venner på Østlandet i 1799.

-
1. Sitat fra Danske Kansellis brev til stiftsamtmenn og amtmenn i Norge av 01.12.1804, her etter gjengivelse i Bang 1910: 420.
 2. Gjelder særlig populærformidling, men også faglige framstillinger der forfatteren i liten grad har forholdt seg kritisk til tidlige kirkehistoriske verk med apologetisk siktemål. Seland 2022. Se også nedenfor, under delkapittelet «Et større bilde».

Bilde 1 Lensmannsgården på Fennefoss. Etter lokal tradisjon bodde Hans Nielsen Hauge her under sitt besøk i Evje og Hornnes seinhøstes 1803. Bygningen er nå en del av Setesdalsmuseet. (Foto: forfatteren, juni 2021)

Lovverket

Kirkens bekjennesskrifter slo fast at ingen skulle «lære offentlig» eller forvalte sakramentene uten å være «rettelig kallet». Dette prinsippet var også nedfelt i Norske lov av 1687 og seinere fulgt opp gjennom flere spesifikke forordninger.³ I klarspråk betydde det at bare presten hadde rett til å forkynne. På 1740-tallet forsøkte den dansk-norske kongen å demme opp for selvrådige lekfolk ved å innskjerpe disse bestemmelsene. I tillegg til konventikkelplakaten av 1741 fikk forbudet mot lekmannspreken også støtte i et kongelig reskript av 5. mars 1745, rettet mot dem som «til Separatismum, Anabaptistum og andre *Vildfarelser* ere henfaldne».⁴ Når lekfolk ble tiltalt for «utilladelige Forsamlinger», for å ha «prædiket» eller holdt «Tale for Almuen», var det disse lovbestemmelsene som ble lagt til grunn. I tillegg kom lovfestede krav om pass for innbyggere som ville ferdes utenfor egen hjemstavn.⁵

Da konventikkelplakaten i sin tid ble utformet, hadde ulike tyskinspirerte fromhetsbevegelser begynt å gjøre seg gjeldende i de nordiske land. Det pietistiske kristendomssynet som lå til grunn, hadde i utgangspunktet støtte på høyeste hold under den såkalte statspietismen i 1730 og 1740-tallets Danmark-Norge. Myndighetene så likevel med bekymring på

3. Grunnleggende bestemmelser i Confessio Augustana 1530, artikkel XIV. augsburgske_bekjennelse.pdf (kirken.no), lest juli 2021 (sitat). For videre overblikk over lovgivning, se Supphellen 2012: 22ff.

4. Fogtmand 1788. Kursivert ord er i originalen framhevet ved sperret skrift.

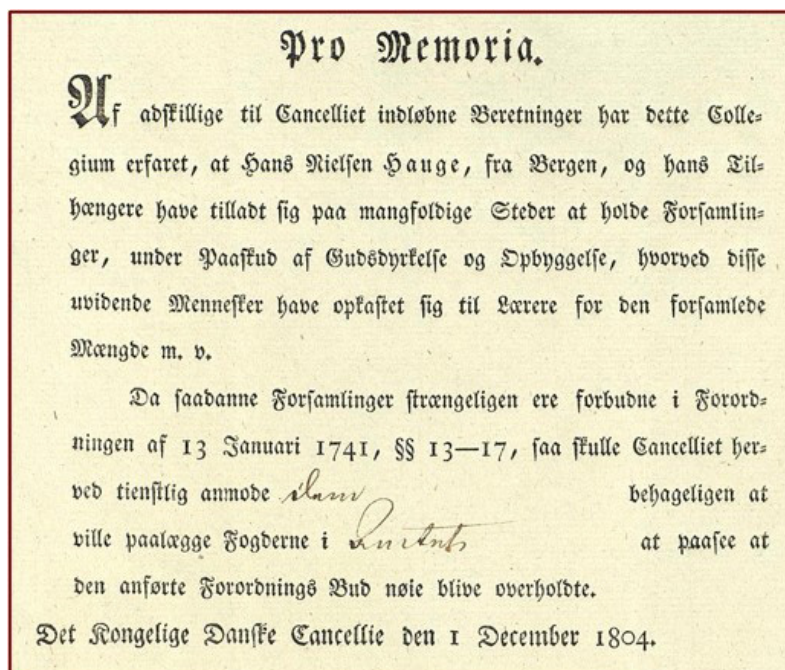
5. Breistein 1955: 105, 248f., passim. Om passtvang, se Fladby et al. 1974: 251. Forbudet mot løsgjengeri var hjemlet i den såkalte «Tukthusforordningen» av 9. august 1754.

visse sider ved disse bevegelsenes trosfortolkning og fryktet krefter som kunne true kirkelig enhet.⁶ Statspietismens lovgivere søkte å balansere Kirkens behov for kontroll med religionen mot en ideell ambisjon om å fremme fromhet og kristelig livsførsel i folket. Med bakgrunn i denne tankegangen ga konventikkelplakaten en viss åpning for at lekfolk kunne samles til religiøs oppbyggelse. Men det ble uttrykkelig oppgitt at slike møter skulle være under kontroll av «ordentlig kaldede Lærere». Det ville i praksis si at en måtte få tillatelse og akseptere tilsyn av den lokale sognepresten.⁷

Loven var også klar på at slike samlinger måtte holdes i private hus, at møtet skulle være kortvarig, og at det skulle skilles etter kjønn: «ikkun Mandfolk med Mandfolk, Qvinder med Qvinder.» Om kvinner skulle komme sammen, måtte de ha husfedrenes samtykke, og samlingen skulle være under «Direction af en Præst eller Catekhet» eller en annen «gudelig og erfaren Person som af Præsten dertil beskikkes at være tilstæde».⁸

Konventikkelplakatens forskrifter innskjerper også bestemmelsene for den lovpålagte husandakten. Den skulle være for husstanden alene, det vil si familie og tjenestefolk. Om ønskelig kunne en invitere to eller tre andre. Oppbyggelsen skulle være begrenset til bønn og opplesning fra Bibelen eller «andre gudelige Bøger». I den hjemlige krets kunne en også tillate at en kvinne tok ansvaret: Husandakten kunne ledes av husbond eller matmor.

Plakaten omfatter i alt 17 artikler. Bortsett fra artikkel 9, som gjelder husandakten, gis det ikke rom for at kvinner kan ha noen aktiv rolle. I artikkel 16, som forbyr omreisende forkynnervirksomhet, blir dette understreket gjennom en advarsel til «Qvinder især og Ugifte». Disse måtte på ingen måte «indbilde sig noget Kald til at lære og prædike». De skulle holde seg der de var, «tjene, arbeide, og derhos opbygge sig selv i Stilhed og lære af Andre, som Skriften dem byder og deres Kjøns sømmer».

Bilde 2 Oppfordring fra Danske Kanselli til alle stiftsamtmenn, amtmenn, grever og baroner i begge riker om å påse at koventikkelplakatens bestemmelser ble overholdt.

6. Bevegelsene som skapte uro, var i hovedsak knyttet til herrnhutere, også kjent som brødrevenner, og såkalte radikalpietistiske elementer. Amundsen 2005: 301ff.; Supphellen 2012: 24ff.

7. Slaattelid 1921; Supphellen 2012: 10ff.

8. Konventikkelplakaten er i sin helhet gjengitt i Supphellen 2012: 122ff.

Konventikkelplakaten, som altså i utgangspunktet siktet mot å dempe religiøs uro på 1740-tallet, ble bare i liten grad anvendt i andre halvdel av århundret. Men etter hvert som Hauge med sin forkynnervirksomhet kom til å utfordre presteskapets autoritet, fant myndighetene grunn til å pusse støv av den gamle forordningen. Ved et brev fra Danske Kanselli datert 1. desember 1804 ble alle stiftsamtmenn og amtmenn i Norge oppfordret til å skjerpe innsatsen for å stanse kristelige lekmannssamlinger.⁹

Ettersom konventikkelplakaten på flere områder var uklar og faktisk manglet konkrete sanksjonsbestemmelser, ble reskriptet fra 1745 trukket inn som et nødvendig tillegg i rettsprosessen. Her ble strafferammen satt, og den var hard: De som holdt ulovlige samlinger og talte til allmuen, skulle settes på tukthus og la seg undervise av prester til de forsto alvorret i sin brøde.¹⁰ Dette var da også aktors domspåstand i sakene mot haugianerne fra Fennefoss da de måtte møte i retten.

Haugianerne på Fennefoss

«Sørlandspietisme» er et velkjent begrep, og visst har vekkelseskristendom og bedehuskultur stått sterkt i denne landsdelen. Men det var en utvikling som kom i kjølvannet av den moderne misjonsbevegelsens organisering i andre halvdel av 1800-tallet. Da Hauge reiste rundt med sitt budskap om bot og omvendelse, var ikke Sørlandet noen åpen misjonsmark. Han vant nok tilhengere også her, men alt i alt var oppslutningen svakere enn mange andre steder i landet. Materialet som ble samlet da myndighetene sommeren 1804 innhentet rapporter fra lokale embetsmenn om Hauges virksomhet rundt om i landet, bekrefter at Agder i liten grad var berørt. Unntaket var Vanse på Lista og Hornnes sogn i Setesdal, der møllebruket på Fennefoss utgjorde kjernen i et sterkt og levende haugianermiljø. I tillegg bør vi merke oss en liten, men aktiv flokk i byen Kristiansand, som snart skulle vokse i kraft og innflytelse.¹¹

Arbeidet med å få reist ei mølle som skulle produsere klutepapir, kom i gang våren 1804. Etter at en bondesønn fra Grendi, lenger nord i dalen, hadde skaffet seg leiekontrakt til fossen og kongelig privilegium til mølledrift, ble eierskapet organisert som en form for aksjelag med lokale interessenter. Hauge, som selv hadde vært pådriver for foretaket, fikk den eldre broren Ole til å gå inn i en nøkkelposisjon. Ole Nielsen Hauge (1763–1836) skaffet seg borgerbrev og etablerte seg i 1804 som kjøpmann i stiftstaden. Med bakgrunn i egen forretning skulle han ta ansvar for oppkjøp av råmateriale til papirmølla på Fennefoss og stå som hovedkommisjonær for salg av ferdigprodusert vare.¹²

Haugianerbedriften som alt var i gang på Eiker i Buskerud, har nok tjent som modell. Ole Nielsen hadde erfaring fra et opphold ved denne mølla, og det ser ut til at flere arbeidere ble rekruttert derfra. Etter hvert som virksomheten vokste, ble det i tillegg til produksjon av klutepapir lagt opp til mer allsidig drift, bl.a. med kornmølle og sagbruk. På det meste skal ca. 20 personer ha vært i arbeid her. Men tiltaket ble ikke langvarig. Alt i 1808 begynte økonomien å vakle, og i 1813 ble møllebygningen med alt maskinelt utstyr solgt og flyttet til Jægersberg ved Kristiansand.¹³

Mens optimismen ennå rådte blant vennene i Evje og Hornnes, ble Hauge arrestert, og myndighetene gjorde opptakt til det som skulle bli den omfattende rettsprosessen mot ham.

9. Supphellen 2012: 69ff. Om kanselliskrivet, se Bang 1910: 420f.

10. Supphellen 2012: 64ff.

11. Heggveit 1905–1911: 274; Slettan 1992: 23ff.; Sødal under utgivelse.

12. Kjebekk 2004: 26ff.

13. Breistein 1955: 132ff. samt opplysninger i aktuelle rettsdokumenter.

Som ansvarlig for rettsstellet i Råbyggelaget hadde fogden Anders Thoustrup Winde (1759–1824) et vaksomt blikk på miljøet ved Fennefossen. Forkynnervirksomheten som ble drevet herfra, var heller ikke like velsett i alle deler av lokalbefolkningen, og fogden fant snart grunn til å reise retts sak mot noen av de mest aktive haugianerne.

De to mennene som var tiltalt for lekmannsforkynnelse, var Hauges bror Ole og en Gulbrand Haagensen, husmannssønn fra Norderhov i Buskerud. De kom begge til Fennefoss med erfaring fra haugianerbedriften på Eiker. Ole var 42 år gammel, Gulbrand 36 da de måtte møte for retten. De to kvinnene var langt yngre. 20 år gamle Eldri Olsdatter var oppvokst i Bygland, nå nylig gift og bosatt som gardkone på Syrtveit i Evje. Inger Olsdatter, 23 år, kom fra Gjerpen i Bratsberg amt. Der hadde Hauge-bevegelsen tidlig fått mange tilhengere. Etter behandling på lavere nivå ble sakene mot Ole, Inger og Eldri anket til Kristiansand stiftoverrett. Det ble også saken mot lensmannen. Men i Gulbrands sak – den siste i rekken av saker som gjaldt brudd på konventikkelplakaten – ble frifinnelse i underretten stående som endelig dom. Vi må anta at både aktor og forsvarerne så disse prosessene i sammenheng og dro nytte av erfaringer fra sak til sak.¹⁴

Bilde 3 Odden ved Fennefoss der haugianernes papirmølle i sin tid sto. Den langstrakte bygningen til venstre i bildet tjente som bolighus for arbeiderne ved mølla.

(Utsnitt av foto ved A. Abrahamson fra tidlig på 1900-tallet/Agderfoto)

14. Her og i det følgende ligger referansegrunnet hovedsakelig i rettslige arkiver (se kildeoversikten). Utfyllende opplysninger om personer er hentet fra folketellinga 1801 og ulike kirkebøker samt bygdebøker for Evje og Hornnes (Uleberg 1969) og Bygland (Vollen 2005).

«den Hougiske Maade»

I retten skulle mye av forhandlingene dreie seg om hvordan haugianerne faktisk opptrådte når de drev sin forkynnelse. Når og hvor ble samlingene holdt? Hvordan ble folk kalt sammen, og hvor mange var til stede? Hvem førte an under møtet, hvem hadde ordet og hvor lenge? Ble det lest høyt fra bøker og brev? Hvis så, fra hvilke bøker og hva slags brev? Og hvordan var det med talerne – hadde noen av dem kommet med utsagn som var i strid med «den herskende Religion»? Med slike spørsmål søkte retten å klarlegge om den tiltalte hadde brutt konventikkelplakatens bestemmelser.¹⁵

Et underliggende punkt i prosessen mot Hans Nielsen Hauge var bekymringen for at han sto for en kristendomsforståelse som stred mot Kirkens autoriserte lutherdom.¹⁶ Om noen av hans tilhengere ble trukket for retten, var det derfor mye om å gjøre at slike anklager kunne tilbakevises. Når det gjaldt innslag av høytlesning i møtene, var dette forholdsvis enkelt å forsvare så lenge en kunne vise til Bibelen og andre godkjente oppbyggelsesbøker. Men haugianernes samlinger hadde ofte et program som også ga rom for friere taleyringer.

Vitnemål i sakene mot forkynnerne fra Fennefoss bekrefter et generelt mønster vi kjenner fra haugianernes venneflokker rundt om i landet. En møttes gjerne i private hus, ofte søndags ettermiddag eller kveld. Møtet ville som et minstemål omfatte høytlesning, bønn og salmesang. Det ble lest fra Bibelen, fra Hauges skrifter, fra en huspostill eller et annet religiøst skrift. Høytlesning av Hauges brev eller andre «vennebrev» var kjærkomne innslag. En eller flere av deltakerne kunne dessuten bidra med personlig vitnesbyrd eller fortelle om sin egen «kristelige Erfaring». Slike yringer gikk gjerne under navn av «fri Formaningstale». Så kunne møtet munne ut i mer personlige «Samtaler om Tro og Kristendom».¹⁷

Som aktor i sakene mot haugianerne på Fennefoss ga fogden Winde gjentatte ganger uttrykk for irritasjon over det han kalte «den Hougiske Maade». Da siktet han ikke bare til møtepraksis; han hadde etter hvert sett seg grundig lei på det han kalte «de Hougiske Tilhængeres Valgsprog». Dette var hentet fra forklaringen til det tredje bud, der det heter at «man skal høre af andre og lære af andre». I denne setningen, som referer til Pontoppidans katekismeforklaring, hevdet haugianerne å ha alibi for sine samlinger.¹⁸ På mer generelt grunnlag kunne de tiltalte rettferdiggjøre sine handlinger ved å vise til bibelord som sa at en skulle lyde Gud mer enn mennesker, at Guds lov sto over Kongens lov, osv.

Det er verd å merke seg at sakene som omfattes av denne studien, ble ført for retten i en tidlig fase av Hauges langvarige arrest. Det er flere vitnemål om at arrestasjonen av Hauge høsten 1804 la en kraftig demper på all virksomhet i lekmannsmiljøene. Særlig de første åra av arrestperioden var det naturlig nok dårlige vilkår for kommunikasjon.¹⁹ I ett av de første brevene Hauge skrev fra arresten, uttrykker han en viss vilje til å tilpasse seg myndighetenes krav. Han tror dette ville være mulig uten at han dermed sviktet sitt kall. Lekmannstale er ikke nevnt i denne sammenhengen.²⁰

I nødsåret 1809 var Hauge i noen måneder midlertidig løslatt for å bistå regjeringen med å få i stand saltkokerier langs kysten. Fra denne fasen er det bevart et par brev der Hauge i

15. «den herskende Religion» er ett av flere uttrykk som ble brukt om statskirkens bekjennelsesgrunnlag.

16. De Presno 2021

17. Heggveit 1905–1911: passim, sitat 242; Seland 2017

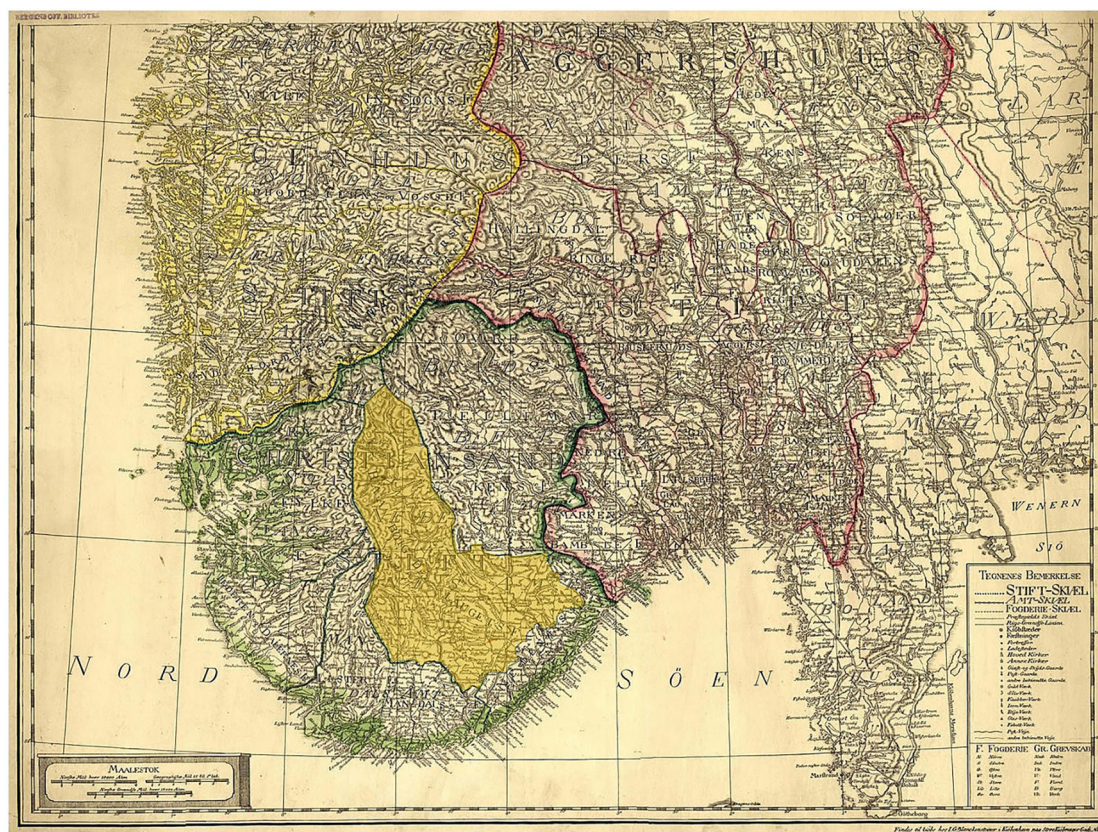
18. Her sitert fra innlegg i saken mot Eldri Olsdatter, SAK, Stiftamtmanden i Kristiansand, Domsakter 1806–1808. Henvisningen til Pontoppidan gjelder spørsmål 129.

19. Bang 1910: 402, 420ff.; Heggveit 1905–1911: 346ff. Fra tidsrommet 1805–1808 kjenner vi bare noen få brev fra Hauges hånd. Under den midlertidige løslatelsen i 1809 skrev han oftere og mer åpent til sine venner. Men etter at arrestbetingelsene var omgjort til husarrest, fløt brevvekslingen temmelig fritt mellom Hauge og de mest trofaste av tilhengerne hans (jf. Kvamen, Ingolf (1971–1974), bind I–III).

20. Kvamen 1971–1974, bind II: Brev til venner i Kristiania, 28.09.1805 (usikker datering)

litt vage vendinger antyder hvordan han ser for seg at virksomheten nå bør holde fram: I mars oppfordrer han venner på Østlandet til å sette alle krefter inn ved «at tænke, tale, arbeide». I april samme år er han mer tvilrådig til dette med tale. Han minnes hvordan han selv «spildte Tid» og krefter på store forsamlinger, og mener det nå er viktigere å stå fram som «gode Exempler». Det kunne vennene best gjøre ved å gå sammen med andre i det daglige «Legems Arbeide», slik at «Troende» kunne «adsprede blandt Vantro». Så må vi anta at det er lekmannstalen Hauge sikter til i den litt abrupte tilføyelsen: «Herforuden haver jo Regjeringen forbudet det.»²¹

I ulike typer erindringsmateriale kan vi også finne informasjon om hvordan lekmannsforkynnere opptrådte under møter. Harkel Johnsen Myhreboe (1808–1898) – som vi rett nok må regne som annengenerasjons haugianer – hevder at vennene «efter Pauli Regel» helst ville at det skulle være to eller tre som delte på taletiden under samlingene.²² Med bakgrunn i rettsmaterialet fra Råbyggelaget kan vi slå fast at dette også var vanlig praksis når førstegenerasjons haugianere fra Fennefoss opptrådte i forsamlinger. Ett siktemål med denne forholdsregelen kan ha vært å dempe inntrykket av at man utfordret prestens enerett til å holde preken – og for den saks skyld at innslag ved en kvinne i mindre grad ble oppfattet som «sammenhengende» tale.

Bilde 4 Kartet viser Råbyggelaget fogderi o. 1785.

(Wikipedia commons)

21. Kvamen 1971–1974, bind II: Brev datert Kristiansand 09.03.1809; brev datert Lillesand 17.04.1809

22. Myhreboe 1882: 93

Ole Nielsen Hauge – kjøpmann og forkynner

På bakgrunn av den omfattende prosessen sentrale myndigheter nå forberedte mot Hans Nielsen Hauge, kan en knapt undres over at ansvarlige embetsmenn i Kristiansand stift satte søkelyset på den eldre broren Ole. Som kjøpmann og som rådgiver og kommisjonær for mølleprosjektet på Fennefoss var Ole ofte på reise i Setesdal. Nå ble han anklaget for å ha benyttet handelsreisene til å holde kristelige samlinger.²³ Saken mot Ole Nielsen var forberedt gjennom preliminnære vitneavhør i oktober 1805. Selv ble han innkalt til forhør i Kristiansand byting i november samme år. Ettersom vitnene hørte hjemme i Setesdal og tilgrensende bygdelag, ble oppfølgende tingsvitne lagt til garden Austad i Austad sogn, Bygland prestegjeld.

Før Ole kom til Kristiansand, hadde han i 22 år tjent som lensmann i heimbygda Tune. Han hadde altså god kjennskap til rettsapparatet. I samarbeid med broren hadde han nok også studert konventikkelplakaten nøye og merket seg mulige smutthull. I tillegg til konventikkelplakaten og reskriptet av 1745 ble det i stevningen mot Ole vist til to andre offentlige dokumenter. Det ene var et kongelig reskript av 13. april 1742, som angivelig skulle støtte opp om plakaten, det andre var kansellibrevet til amtmennene av 1. desember 1804.²⁴

Ole svarte i første omgang med å stille spørsmål ved det formelle grunnlaget for å reise sak. Med et minimum av konvensjonelle ærbødighetsformularer demonstrerer han i en temmelig direkte tone sin lensmannsforståelse av lov og rett. Han ber om kopi av kansellibrevet fra 1804, som han oppgir at han ikke kjenner. Reskriptene av 1742 og 1745 mente han måtte avvises, for disse «vil vist enhver, som kjender dem, finde uanvendelige in casu». På mer allment grunnlag protesterte han mot hele den «lovbestemte Fremgangsmaade»: En sak som denne skulle ikke behandles i «det sædvanlige Ting»; det ville være å bryte med «Lovgiverens Ønske og Villie». Slike saker burde avgjøres i «det geistlige Forum». Ingen av innsigelsene ble tatt til følge.²⁵

Som borger av byen Kristiansand ble Ole Nielsen først innkalt til forhør på bytinget.²⁶ Her måtte han redegjøre for sin deltakelse i religiøse samlinger både på Austad og på Berg i Hylestad sogn sommeren 1805. I et innledende forhør av lokale vitner kunne samtlige bekrefte at de hadde deltatt i samlinger, og at de hadde hørt Ole Nielsen tale. Men på mer nærgående spørsmål om hvor mange som hadde vært til stede, og hva slags tale det egentlig dreide seg om, kom det helst unnvikende svar.

Ole Nielsen ville ikke benekte noe av det vitnene hadde sagt, men han satte opp en liste over tilleggsspørsmål han ville legge fram for de samme vitnene i retten. Her viser han til fulle sin teft for lovens tolkningsmonn. Det er lett å se at spørsmålene er spisset for å avklare det grunnleggende skillet mellom en lovlig husandakt og en «utilladelig Forsamling». Når det gjaldt tall på tilstedeværende, dannet det seg et bilde av en husandakt med to–tre gjester utenfra, mens en hel del andre hadde kommet og gått. Ole fikk også fram at han bare var en av flere som hadde ytret seg i de omtalte samlingene, og at han aldri hadde oppfordret til annet enn å «være Gud behagelig» gjennom «retskaffen, redelig og opriktig Vandel».²⁷

23. Ole Nielsen måtte også, sammen med tre andre framstående haugianere i Kristiansand, møte på bytinget høsten 1806 for å forklare seg om sine forbindelser med Hans Nielsen Hauge. Repstad 1971

24. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819. Reskriptet fra 1742 ga instruks til geistlige i Hillerød, Danmark, om hvordan de skulle forholde seg til opposisjonelle ytringer fra lekfolk i «private Forsamlinger». Fogtmand 1788. Dette reskriptet ble ikke inkludert i domsgrunnlaget for Ole Niensens sak.

25. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819. Til spørsmålet om å få saken avgjort i «det geistlige Forum», se drøfting av tilsvarende problematikk i saken mot Hans Nielsen Hauge. De Presno 2021

26. SAK, Kristiansand byskriverembede, Bytingsprotokoll nr. 19, preliminærforhør 16.11.1805

27. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819

Dette tingsvitnet snudde saken. Bytinget i Kristiansand kom fram til at Ole Nielsen ikke hadde gjort noe for å kalle sammen til møte, og at hans medvirkning ikke var i strid med gjeldende lov. Fogden kunne ikke avfinne seg med dette og anket dommen. I domspremisene vurderte Stiftsoverretten alle punkt i tiltalen opp mot de aktuelle forordningene og fant at Ole Nielsen «saa langt fra» hadde gjort seg skyldig i noe lovbrudd. Som en ekstra stikkpille til fogden ga aktor i stiftsoverretten, prokurator Berbom også uttrykk for undring over at saken i det hele tatt var blitt anket. For her så man ikke rom for tvil: «Bytings Dommen bør ved Magt at stande.»²⁸

Parallelt med prosessen mot Ole Nielsen Hauge ble sakene mot Inger Olsdatter og Eldri Olsdatter behandlet. Begge var tiltalt for å ha holdt «utilladelige Taler» eller – sagt på en annen måte – å ha «prædiket for Almuen».

Inger Olsdatter – en «Lærerske i Religionen»

Inger Olsdatter var en av flere som var kommet utenbygds fra for å slutte seg til haugianerflokket på Fennefoss. På spørsmål i retten oppga hun at hun hadde arbeidsoppgaver i husholdet ved papirmølla. Yrkesmessig var hun altså å anse som tjenestejente. Nå var hun anklaget for å ha talt framfor allmuen ved Hornnes kirke på messesøndager og dermed «udenfor sit Kald» å ha «opkastet sig til Lærerske i Religionen».²⁹

Under tingsvitnet var det flere som mente å vite at Inger minst én gang hadde trådt fram på kirkebakken med sang eller tale. Ved nærmere ettertanke var det likevel ingen som med sikkerhet kunne peke ut henne. Men som et av vitnene uttrykte det, var det ingen tvil om at det var «et af de paa Fennefoss Papiir-Mølle værende Østlandske Qvindfolk» som var på ferde.³⁰ På så vagt grunnlag var det vanskelig å komme videre med anklager om opptreden på kirkebakken. Aktor valgte derfor å konsentrere seg om en hendelse på gården Faret, som lå tett ved Hornnes kirke. Her kunne kirkesøkende få vente under tak til gudstjenesten begynte.

Det var en romjulsdag i 1805 Inger hadde gjort seg bemerket ved å ta ordet i ventestua på Faret. Flere vitner kunne bekrefte at de hadde hørt henne tale. Høymælt kan hun knapt ha vært, for gjennom den alminnelige støyen av mange mennesker samlet var det ingen som fullt ut kunne gjøre rede for hva hun hadde sagt. I retten framstår hun som unnselig. Hun unnskylder seg – muligens etter myndige råd – med at hun som «et u kyndigt Qvindemenniske» må avstå fra selv å gi noen nærmere forklaring. Forsvaret vil hun helt og fullt overlate til den «beskikkede Defensor».³¹

På samme vis som Ole Nielsen hadde argumentert i sin sak, insisterte forsvareren også her på at det ikke dreide seg om noen tale. Inger hadde bare *snakket med* dem som sto omkring. Det kunne rett nok ha handlet om «Religion, Pligt eller Dyd», men det var ikke noen «eensidig Tale eller saakaldet Prædiken». Det dreide seg kun om «Spørgsmaal og Gjensvar», og «imod saadanne Samtaler» hadde jo ikke loven «etableret noget Forbud»! Inger hadde heller ikke – som enkelte vitner hadde påstått – hindret noen i å møte i kirken til rett tid. Så snart prestens medhjelper varslet at gudstjenesten skulle begynne, hadde hun fulgt med de andre og vært på plass i kirkebenken tidsnok til å delta i inngangssalmen.³²

Inger ble i første rettsinstans funnet skyldig i å ha «prædiket eller talt højt om Guds Ord». Hun ble dømt til tukthus eller forbedringsanstalt «til Underviisning af vedk[ommende] Præs-

28. SAK, Kristiansand stiftsoverrett, Justis- og domsprotokoll nr. 1, sak nr. 32-1806, fol. 387b

29. SAK, Kristiansand stiftsoverrett, Justis- og domsprotokoll nr. 1, sitat fol. 397

30. SAK, Setesdal sorenskriveri, Forhørsprotokoll nr. 1, preliminærforhør 27.121805

31. SAK, Setesdal sorenskriveri, Tingbok nr. 11, fol. 47b

32. Kristiansand stiftsoverrett, Domsprotokoll nr. 1, fol. 397

ter, i saa lang Tiid, som de H[errer] Directeurerne ansee fornødent». I tillegg ble hun pålagt å betale saksomkostninger. Saken ble anket, og i overretten ble hun frikjent. Dommeren fant det ikke bevist at Inger Olsdatter hadde gjort noe for å samle folk rundt seg, ei heller at hun hadde holdt «nogen Prædiken eller eensidig Religious Tale». Men kravet om å betale saksomkostninger ble opprettholdt.³³

Retten kunne altså, tross frikjenning, kreve tiltalte for saksomkostninger. Denne avgjørelsen må ha bakgrunn i en oppfatning om at Inger selv hadde en viss skyld i at saken kom opp for retten, eller at hun under prosessen hadde opptrådt på måter som forsinket eller vanskeliggjorde rettens arbeid.³⁴ I saken mot Inger kan vi se denne avgjørelsen i sammenheng med et klagebrev – et «Apellations Skrift» – som var sendt domstolen i hennes navn. I dette brevet ble både aktor og forsvarer beskyldt for ikke å ha gjort tilstrekkelig for å få saken belyst.³⁵

Forsvareren, som var indignert over det han mente var urettferdige beskyldninger, antok at man her hadde med en anonym brevskriver å gjøre. For Inger – som også selv hadde kalt seg «et ukyndigt Qvindemænnske» – kunne umulig stå bak en slik «Komposition». Brevet bar snarere preg av å være skrevet av en «Religious Ivrer, en Bundtsforvandt af den navnkundige Hans Nielsen Hauge» eller «maaske af en aftakket Bonde Lehnsmand». Med denne uttalelsen gir Ingers forsvarer også et spark til mer framtrede representanter for haugianermiljøet på Fennefoss. Dommeren gjorde det uansett klart at beskyldningene mot aktor og forsvarer måtte anses som grunnløse, og klagen ble avvist av retten.³⁶

Eldri Olsdatter – en fare for «den almindelige Roelighed»

Eldri Olsdatters navn var kommet opp alt under tingsvitnet i Ole Niensens sak. Her ble det godtgjort at hun var én av i alt fire som hadde hatt ordet under en samling i sin fars hus på Austad. Det var denne samlingen som retten etter noe overveielse hadde valgt å se som en litt utvidet husandakt. Her hadde også Eldris bror Grunde bidratt med innslag av tale. Men Eldri skulle i tillegg ha talt ved en samling på Berg i Hylestad, visstnok også andre steder. Dette ble lagt til grunn da det etterjuls vinteren 1806 ble reist tiltale mot henne.

Eldri kunne nok føle seg forholdsvis trygg for støtte i sitt eget miljø. Ettersom foreldrene hennes hadde vært vertskap for møtet på Austad, må vi anta at hun hadde støtte fra den nære familien. Dessuten hadde både broren Grunde og den nyblivne ektemannen Gunnulv Halvorson, som var hele 22 år eldre enn henne, en lokal posisjon som medeiere i mølla på Fennefoss.³⁷

I sitt første møte med retten framstår Eldri som nesten utålelig kaut. Hun nektet riktig nok for selv å ha tatt initiativ til å samle folk, men hun vedgikk villig at hun hadde talt i forsamlinger. Hun erklærte endatil at hun «naar Leilighed gives vilde holde sine Prædikener for Folk, som hun kunde troe vare syndige». Og om det nå var slik at «disse hendes Taler vare stridende mod Kongens Lov», var hun overbevist om at hun handlet i full overens-

33. SAK, Setesdal sorenskriveri, Tingbok nr. 11, dom i ekstrarettssak 25.06.1806; Kristiansand stiftsrett, Domsprotokoll nr. 1, sak nr. 47-1806. Tukthuset i Kristiansand, grunnlagt 1789, skulle ta imot straffedømte fra hele stiftet.

34. J. Ø. Sunde, personlig kommunikasjon, 22. august 2022. For generell oversikt over profesjonalisering av rettsvesenet på 1700-tallet, se Sunde 2005: 201ff. og 2007:særlig 90ff., 373ff.

35. Det har så langt ikke vært mulig å finne selve brevet det her blir vist til.

36. Kristiansand stiftsrett, saker 1806, sak nr. 47. Karakteristikken «aftakket Bonde Lehnsmand» kan passe på Ole Nielsen Hauge, som tidligere hadde tjent som lensmann i heimbygda Tune. Ole Ramse var ikke nettopp «aftakket», men han hadde, i noen måneder vært suspendert fra sin stilling som lensmann.

37. Kjebekk 2004: 30; Vollen 2005: 354ff.

stemmelse med «Guds Lov». Nå mente aktor det var «af yderste Vigtighed» å sørge for at slike holdninger ikke fikk bre seg blant allmuen. Gjennom å straffe «denne fanatiske Qvinde» fikk man statuert et eksempel som ville tjene «den almindelige Roelighed» og «god Ordens Haandhævelse».³⁸

Også i denne saken argumenterer forsvareren langs en akse som skulle peke bort fra konventikkelplakatens forbud: Eldri hadde verken «omstrefet Landet for at foredrage nogen Lære» eller kalt inn til samling. Hun var heller ikke beskyldt for å ha talt i strid med «den herskende Religion». Hun hadde bare «opmuntret og formanet til Dyden» når folk først var kommet sammen. Det var heller ikke noe annet enn dette hun mente hun ville gjøre igjen, presiserte forsvareren. Så føyde han til noen unnskyldende ord om at «Tiltalte ikkun er 20 Aar» – en alder da «Mennesket almindelig har de hæftigste Følelser». Da var det vel ikke så merkelig at «Eldris Følelser for Dyden har udbrudt i Samlinger med hendes Bekjendtere og Venner».³⁹

Under sluttbehandlingen i underretten sto Eldri fast ved den forklaringen hun alt hadde gitt. Men nå hadde hun – sannsynligvis etter råd fra forsvareren – behov for å dempe sine djerveste uttalelser. Hun hevder at hun først nylig var blitt klar over at det skulle være «udkommet et Forbud» mot «at prædike paa den Hougiske Maade». Hun hadde da heller aldri foretatt seg noe som kunne sies å være i strid med et slikt forbud eller med «Kongens Bud i Almindelighed». Som svar på oppfølgende spørsmål fra forsvareren sier hun også at det var feil å bruke ordet «prædikke» om hennes taleinnslag i oppbyggelige møter.⁴⁰

Disse tilføyelsene i Eldris forklaring ville aktor helst avfeie som rene «Udpyntninger». Men prokurator Berbom, som i dette tilfellet var konstituert sorenskriver og dermed dommer i saken, fulgte sin egen vei. Eldri ble frikjent i underretten; hun ble like fullt pålagt å betale «alle de af Actionen flydende Omkostninger». Aktor anket, men også i denne saken lød stiftsoverrettens dom på frifinnelse.⁴¹

Gulbrand Haagensen – en hedersmann fra Norderhov

Gulbrand Haagensen var husmannssønn fra Norderhov på Ringerike. Med sin erfaring fra haugianernes papirmølle på Eiker må han ha hatt en viktig rolle i oppbygging av bedriften på Fennefoss. I april 1806 ble han stevnet for retten og tiltalt for brudd på konventikkelplakaten. En rekke omstendigheter kom til å forsinke prosessen, så ikke før 19. juni 1807 fikk Gulbrand, som den siste av de fire lekmannsforkynnerne fra Fennefoss, sluttført sin sak.

I utgangspunktet kunne denne saken fortone seg som mer alvorlig enn de foregående. Fogden hadde nemlig mottatt klage fra en mann som beskyldte Gulbrand for å ha «forført» hans halv vokste barn, en sønn og en datter, til «den Hougiske Segt». Her ble det særlig lagt vekt på et møte på garden Omland i Evje sogn der sju–åtte personer hadde vært samlet den tredje søndagen i advent 1805. Her hadde Gulbrand ikke bare sunget salmer og holdt bønn; han skulle også ha talt og lest høyt fra Bibelen, fra visse oppbyggelige bøker og diverse brev. Disse opplysningene var i hovedtrekk blitt bekreftet gjennom et tingsvitne som var holdt i Vegusdal i januar samme år.⁴²

38. SAK, Stiftamtmanden i Kristiansand, Domsakter 1806–1808, sak nr. 56-1806

39. SAK, Stiftamtmanden i Kristiansand, Domsakter 1806–1808, sak nr. 56-1806

40. SAK, Østre Råbyggelaget sorenskriveri, Tingbok nr. 23, fol. 12.; Stiftamtmanden i Kristiansand, Domsakter 1806–1808, sak nr. 56-1806

41. Stiftamtmanden i Kristiansand, Domsakter 1806–1808, sak nr. 56-1806. Til spørsmålet om saksomkostninger, se omtale i kapitlet om Inger Olsdatters sak.

42. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819; SAK, Setesdal sorenskriveri, Tingbok nr. 11, fol. 82

Når det gjaldt høytlesning, ble ingen av forkynnerne fra Fennefoss tatt for å ha brukt bøker som stred mot Kirkens lære. Å lese fra brev kunne oppfattes som mer suspekt. Hvem hadde skrevet disse brevene, og hva slags budskap dreide det seg om? I saken mot Gulbrand prøvde forsvareren å ta kelegge dette punktet ved å hevde at innholdet antakelig var «aldeles uskyldig». Som en mer generell unnskyldning legger han til at «Almuen som for største Deelen [er] uskrivkyndig, er som bekiendt endog meget nysgiærrig efter at høre Gamle Breve og skrevne Documenter».⁴³

Men aktor mente det alt i alt var grunnlag for hard straff, og nedla påstand om tukthus. Med erfaring fra de øvrige sakene, som alle hadde endt med frifinnelse, forsøkte fogden Winde nå å sikre domfellelse ved en alternativ påstand om at tiltalte måtte bli «tilpligtet at bøde noget klækkeligt» til Evje sogns fattigkasse – minst 30 riksdaler. Dette beløpet skulle komme i tillegg til kravet om dekning av saksomkostninger.⁴⁴

Som i de øvrige sakene må vi selvsagt tolke både aktoratet og forvarets argumentasjon i lys av det rettslige spillet. Det sto om tap eller seier mot lovens bokstav. Da ville erfarne jurister søke å utnytte mulighetene som lå i lovverkets formuleringer, og tøyne tolkningen så langt det rakk. I Gulbrands sak er forsvaret i hovedtrekk skåret over samme lest som i de øvrige sakene: Tiltalte hadde ikke «fremstaaet med nogen selvgivet Tale» under møtet på Omland. Han hadde heller ikke tatt noe initiativ til å samle folk. Han hadde bare lest høyt og ledet bønn mellom venner. Og ettersom han i ett og alt hadde holdt seg til den «her-skende Religions Bøger», kunne ingen beskyldte ham for vranglære. Retten ble dessuten minnet om at det var både lovlig og ønskelig at Kirkens autoriserte oppbyggelsebøker ble brukt under «fornuftige Mænds og Familiers Sammenkomst».⁴⁵

Forsvarerens prosedyre i saken mot Gulbrand skiller seg likevel ut ved at argumentasjonen stort sett kretser rundt tiltaltes gode egenskaper – hans høyverdige karakter, hans fine kvaliteter som menneske og samfunnsborger. Her hadde man trukket for retten en tvers igjennom «ordentlig og vindskibelig Person», en mann med «ulastelig Vandel». Kanskje var dette en strategi som skulle kompensere for klientens sosiale status i bygda. For hvem var nå denne tilflytteren? En halvgammel og eiendomsløs ungar, javel – men framfor alt en rett-skaffen og arbeidssom undersått. Forsvareren søker til overmål å godtgjøre at Haagensens virke har hatt «de skønneste Følger i det Menneskelige Samfund». Hvordan kunne noen antyde at dette gode mennesket ville krenke Kongens lov?⁴⁶

I domspremissene er det like fullt de faktiske opplysningene om saksforhold vurdert mot lovens bokstav som gjelder. Etter avveining langs de samme linjene som vi har sett i de øvrige sakene, fant retten at tiltalte ikke kunne kjennes skyldig. Gulbrand Haagensen ble altså frikjent i underretten, og denne gangen kom det ikke til noen prøving i høyere rettsinstans. Nok en gang måtte fogden Winde la anklagene falle.

«den almindelige Idé man gjør sig om en Prædiken»

Så lenge haugianermøtene ble holdt i private hjem, kunne en på et vis gi skinn av at en respekterte rammene som var satt i konventikkelpakaten. Men disse husmøtene ga heller løse rammer om det private. Forsamlingen kunne telle så mange hoder at det var reelt grunnlag for å påpeke at grensen mot offentlighet ble brutt. Et annet forhold som kunne bli problematisk, var sontringen mellom ulike typer taleinnslag. Hvor gikk skillet mellom å

43. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819

44. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819

45. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819

46. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819

«vitne» og «formane» i et godt besøkt husmøte og det å «prædike» eller «lære offentlig»? Her måtte retten – som det heter i domspremissene i Inger Olsdatters sak – forholde seg til «den almindelige Idé man gjør sig om en Prædiken».⁴⁷

Lekmannsforkynnerne fra Fennefoss skulle altså dømmes etter konventikkelplakaten og den relaterte forordningen fra 1745, et lovverk som i hovedsak var utformet for å sikre ro og orden blant den dansk-norske kongens undersåtter. Her ble det gjort klinkende klart at bare presten hadde fullmakt til å «prædike» – å knytte begrepet predikant til en lekmann måtte oppfattes som en anomali. Prekenen var jo også et sentralt element i gudstjenesten. Det som ble sagt fra prekestolen, skulle være uttrykk for Kirkens teologiske grunnsyn, formidlet i en form som tilhørerne kunne fatte og ta til seg. Men presten representerte også den verdslige statens autoritet. Kirken sto ikke bare under statlig kontroll; den utgjorde også et bærende element i enevoldskongens symbolske maktgrunnlag. Statskirkens prester skulle tale på vegne av både Gud og kongemakt.⁴⁸

Kirken hadde likevel lenge før Hauges tid tolerert eller til og med støttet en pietistisk tradisjon for fromme «konventikler». I slike sammenkomster kunne det være rom for individuell medvirkning i form av vitnesbyrd eller personlig utformet bønn.⁴⁹ Slik praksis innebar jo også at menige deltakere kunne se en mulighet til å uttrykke seg i lengre talesekvenser – noe som i enkelte tilfeller skapte bekymring hos øvrigheten. I det kongelige reskriptet av 13.04.1742, som fogden forgjeves hadde prøvd å trekke inn i tiltalen mot Ole Nielsen, handler det nettopp om misbruk av den enkeltes «Frihed at gjøre en Bøn». I gitte situasjoner kunne den bedende begynne å argumentere for egne synspunkt, i verste fall også komme med «Stiklerier» mot prester og andre framførte.⁵⁰

Hauge skal selv ha unngått å bruke benevnelsen predikant både om seg selv og om tilhengerne som drev forkynnelse. Han brukte heller ord som «Guds ords bekjendere» eller «Jesu Kristi bekjendere».⁵¹ Skal vi tro sogneprest Manall i Evje og Hornnes, var haugianerne på Fennefoss mindre forsiktige med sin ordbruk. I sin rapport til 'høringen' om Hauge-vekkelsen fra 1804 peker han på det uheldige i at «baade Mands- og Qvinde-Personer» fra møllebruket gir seg av med «at præke, som de kalde det».⁵²

1800-tallets teologer nølte i alle fall ikke med å bruke ordene «prædike» eller «lære offentlig» i sin omtale av haugianernes forkynnervirksomhet.⁵³ Det gjorde heller ikke rettens påtalemakt. Det er rimelig å anta at Hauge har valgt å unngå benevnelser som kunne koples til ordbruk i det lovverket han utfordret. Rettsprosessen han selv måtte gjennom, må ha gjort sitt til at han over tid ble mer bevisst på dette området.⁵⁴ På motsatt side kan en like gjerne tenke seg at geistligheten ved å tilspisse sitt ordvalg ville understreke det provoserende i at lekfolk opptrådte som selvbestaltede forkynnere.

Nøkkelen til frifinnelse av lekmannsforkynnerne fra Fennefoss lå, som vi har sett, i forsvarernes framstøt for å utfordre gjengs forståelse av hva det ville si å holde en tale eller en preken. I alle sakene er forsvarers kjernemomenter smidd for å styrke denne strategien. Argumentasjonen om de formelle rammene for lekmannsmøter ble spisset rundt spørsmål

47. SAK, Kristiansand stiftsoverrett, Justis- og domsprotokoll nr. 1 (1797–1807), fol. 397 b

48. Supphellen 2012: 22ff.; Viken 2014: 31ff., 121ff., 140ff.

49. Slaattelid 1921

50. Eksempelen som danner utgangspunkt for dette reskriptet, gjaldt oppførselen til noen latinskoleelever i en «privat Forsamling» i Hillerød på Sjælland, der det også var prest til stede. Det er uvisst om det her dreier seg om guttetreker eller mer bevisst lekmannsopposisjon.

51. Bang 1910: 120

52. SAK, Biskopen i Kristiansand, prestenes innberetninger 1804, Råbyggelaget prosti

53. Seland 2021

54. Se f.eks. brev i Kvamen 1971–1974, bind II: Brev til venner i Trondheim, datert 28.09.1817 og til venner i Rogaland, datert 23.04.1818.

om ulike typer taleinnslag: Hva hadde den anklagede faktisk foretatt seg? Hadde han eller hun selv tatt initiativ til å samle folk? Hadde vedkommende hatt ordet alene og over tid, og hva hadde talen dreid seg om? I sum handlet det om å vise eller avvise at de tiltalte hadde forsøkt å «opkaste sig til Lærere» for allmuen.

Tale for, tale til, tale med

Både i Ole Nielsens sak og i saken mot Eldri Olsdatter blir det opplyst at fire personer – tre menn og én kvinne – hadde talt da flere var samlet til en andaktsstund med bønn og salmesang. De fire hadde stått framfor forsamlingen, men de hadde skiftet på å ta ordet.⁵⁵ Kunne noen av dem da sies å ha holdt egne taler? Ole Nielsen Hauge var selvsagt kjent med at både broren Hans og andre lekmannsforkynnere en rekke ganger var blitt konfrontert med slike spørsmål. Høsten 1799 var en annen bror, Mikkel, i likhet med flere andre reisende forkynnere blitt arrestert på Østlandet. I disse tilfellene kunne aktoratet også trekke inn loven som forbød løsgjengeri, og dermed lettere vinne fram. De fleste domfelte slapp ut etter kort tid. Men Mikkel – som nektet å avgi noe løfte om å avslutte sin forkynnergjerning – måtte sone mer enn to år i tukthus i Kristiania.⁵⁶

Som eldstemann i søskenflokket hadde Ole støttet begge brødrene i deres møte med rettsapparatet. Med bakgrunn i solid erfaring som lensmann var han jo også den av dem som hadde best forutsetninger for å forstå det juridiske spillet. Hans tilnærming til egen sak har ganske sikkert bidratt til å forme forsvaret også i de øvrige sakene som kom for retten i Råbyggelaget. Mens aktoratet synes å ha gått ut fra at en tale med religiøst innhold uten videre var å anse som en preken, fulgte forsvarerne en strategi der selve taleyttringen ble problematisert. Haugianerne på Fennefoss hadde ikke talt *til* eller *for* allmuen, de hadde bare – når anledningen bød seg – talt *med* noen av sine medmennesker om dyd og kristeligandel. Og «imod saadanne Samtaler har Lovgivningen ikke etableret noget Forbud».⁵⁷

Men konventikkelplakaten forutsatte jo uttrykkelig at møter der «gudelig Samtale» fant sted, skulle ledes av «ordentlig kaldede Lærere» (artikkel 1). Den lille åpningen loven ga for at lekfolk uten direkte tilsyn kunne samles for å «opvække, paamine og styrke hver andre», gjaldt kun menn. Det måtte dessuten dreie seg om «gandske faa Personer» som møttes til korte samvær «uden nogen slags Æden og Drikken» og bare «ved lys Dag» (artikkel 8). I sakene mot haugianerne i Råbyggelaget tok dommerne lett på disse mer finslipte reglene.

Når en ser bort fra de strengeste avgrensingene i konventikkelplakatens artikkel 8, kunne haugianerne saktens se sine «Vidnesbyrd» og «Formaningstaler» som lovlig praksis – formålet var jo nettopp å «paamine og styrke» hverandre. Slike argumenter bruker da også Hans Nielsen Hauge selv gjentatte ganger både i skriftlige betraktninger om lekmanstale, under avhør og i diskusjoner med øvrighetspersoner.⁵⁸

Da kirkehistorikeren A. Chr. Bang på 1870-tallet skrev sin monografi om Hauge-bevegelsen, viser han i flere sammenhenger til overleveringer fra første- og annengenerasjons vakte. Med bakgrunn i dette materialet omtaler han mye av haugianernes oppbyggelige virksomhet som en form for samtale, gjerne med innslag av høytlesning – som når man «efter endt gudstjeneste samlede sig udenfor kirkerne for at tale med hverandre eller læse med hverandre i en eller anden gudelig bog». Men Bang skiller også mellom to typer haugianske lekpredikanter: Noen reiste rundt og holdt oppbyggelse «der, hvor et hus maatte

55. SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819

56. Bang 1910: 183ff.; Heggveit 1905–1911: 147f.

57. Sitat fra forsvarerens prosedyre i saken mot Inger Olsdatter. SAK, Kristiansand stiftoverrett, saker 1806

58. Aarflot 1971: 213ff., se særlig 218f.; Supphellen 2021

no 6.

atle Torgjen Tarsaldson Berge og Anne Sigrisdotter.

1) Mand Niels: om jeg Ole Hauge, som i Torshavn, om det blandede
 Gid, skal anmeldes om at tillade, at nogle Solk skal
 sammensales paa Berge, og at Solk skal sendes
 at jeg kaster sig paa mig selv?

2) Mand Niels: om det er muligt at min Annonsering og med
 mit Navn, at de i Torshavn, om det skal sendes
 som er kommet til Torshavn paa Berge?

3) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

4) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

5) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

6) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

7) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

8) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

9) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

10) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

11) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

12) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

13) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

14) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

15) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

16) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

17) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

18) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

19) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

20) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

21) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

22) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

23) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

24) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

25) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

26) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

27) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

28) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

29) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

30) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

31) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

32) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

33) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

34) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

35) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

36) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

37) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

38) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

39) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

40) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

41) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

42) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

43) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

44) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

45) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

46) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

47) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

48) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

49) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

50) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

51) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

52) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

53) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

54) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

55) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

56) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

57) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

58) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

59) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

60) Skal det være muligt at sende alle de gamle
 Døds, som skal sendes til den Solk i Torshavn, og
 som skal sendes?

Bilde 5 Ole Nielsen Huges egenformulerte spørsmål til dem som vitnet i saken mot ham. (SAK: Setesdal fogderi, Domsakter 1800-1819)

oplade sig for dem». Andre virket mer i det stille, gjennom samtale med arbeidskamerater og andre de møtte i det daglige. I tillegg kunne de bidra «ved at holde aftenandagt om hverdagene og mindre forsamlinger om søndagene». ⁵⁹ Både brevsamlinger og minnemateriale vitner om at denne mer stillferdige forkynnervirksomheten var mest utbredt. ⁶⁰

«Qvinder især»

Både i Ingers og Eldris sak ble konventikkelplakatens passus om «Qvinder især og Ugifte» nevnt i innledende prosedyrer, men ser ellers ikke ut til å ha fått videre konsekvenser for behandlingen i retten. Prinsippet om kjønnsdelte møter – «ikkun Mandfolk med Mandfolk, Qvinder med Qvinder» – ble heller ikke brakt på bane. Prosessene viser at de to kvinnene i prinsippet ikke ble utsatt for forskjellsbehandling. Ble det reist sak, var det – uavhengig av tiltaltes kjønn – maktpåliggende for de rettslige myndighetene å få klarlagt om det faktisk dreide seg om brudd på gjeldende lov. Om tiltalte ble funnet skyldig, var også straffen lik for mann og kvinne.

59. Her gjengitt etter utgaven av 1910: 358.

60. Seland 2021

Går vi dypere inn i rettsmaterialet, ser vi likevel ulikhet i hvordan de tiltalte blir omtalt – og kunne omtale seg selv. Gjennom karakteristikker som «eenfoldigt» eller «u kyndigt Qvindemenniske» blir både Inger og Eldri stemplet som litt hjelpeløse framfor retten. Karakteristikker som går på enfold og manglende innsikt, kan i og for seg forstås som en rimelig påminnelse om at allmuefolk ikke kunne forventes å ha full innsikt i lov og rett. Med bakgrunn i et mer omfattende rettsmateriale ville vi nok ha funnet lignende karakteristikk også av mannlige haugianere. Men i sakene som utgjør vårt materiale, blir mennene så avgjort behandlet med større ærbødighet.

At Ole Nielsen får framtre med pondus og styrke, kan nok delvis tilskrives stilling og stand. Han var både tale- og skrivefær; han var dessuten handelsborger av staden Kristiansand. Og Gulbrand Haagensen? Skal vi tro forsvareren hans, var dette en mann med så edle karakteregenskaper at han uavhengig av formell status fortjente den dypeste respekt. Som tilflyttet tjenestejente stilte nok Inger med lavere status enn den mer bofaste gardkona Eldri. Trygg sivilstand var nok også med på å gi Eldri den selvbevisstheten hun viste i møte med retten. Der Inger fant det best å la andre føre ordet, smelte Eldri til med provokasjoner som forsvareren fikk sin fulle møyne med å berge henne ut av. Men selv «denne fanatiske Qvinde» ble altså frikjent for brudd på Kongens lover.

Ole Olsen Ramse – lensmann og Hauge-venn

Ole Ramse hadde ikke selv opptrådt som forkynner. Tiltalen mot ham bygde på klager om tjenesteforsømmelse. Som lensmann i Evje og Hornnes var det hans ansvar å gripe inn når lekfolk fra Fennefoss holdt sine «utilladelige Forsamlinger». Dette skulle han visstnok ha unnlatt å gjøre. Fogden hadde flere ganger gitt ham advarsler, også i brev form. En periode ble han endatil suspendert fra stillingen som lensmann. Ved årsskiftet 1805/1806 hadde fogden fått klage fra to av bygdas mer velbergede bønder. De hadde lenge ergret seg over lekmannsforkynnerne fra Fennefoss, og nå ville de melde lensmannen for grov forsømmelse. Han skulle nemlig ha nektet å gripe inn mot Inger Olsdatter da hun talte i ventestua på Faret. Med denne klagen fant fogden grunnlag for rettslig inngrep mot Ole Ramse.⁶¹

Lensmannen var grunneier på Fennefoss, der han også drev gjestgiveri. Etter lokal tradisjon skal Hans Nielsen Hauge ha overnattet her under besøket høsten 1803. Han skal endatil ha fått holde samlinger på lensmannsgården. Nå hadde Ole Ramse også satt opp et sagbruk som haugianerne fikk bruke i arbeidet med å skjære tømmer til mølleverket. Lensmannen ble altså – antakelig med god grunn – oppfattet som sympatisk innstilt til haugianerne.⁶²

I preliminære avhør og under tingsvitne i saken mot Inger ble det også stilt spørsmål ved lensmannens rolle. De to klagerne fortalte at de hadde varslet Ole Ramse om Ingers opptreden den aktuelle messesøndagen. Men han hadde bare svart at han «ikke vyrede deres Fiaserie». Som om dette ikke var ille nok, hadde han føyd til at også de måtte «lyde det 3die Bud, i at baade høre af andre og lære af andre».⁶³ Dermed skulle lensmannen selv ha uttalt det fogden ved en annen anledning hadde kalt «de Hougiske Tilhængeres Valgsprog».

Ole Ramse forfattet et forsvarsinnlegg der han avviste alle påstander om tjenesteforsømmelse. Han vedgikk riktig nok å ha sagt noe om fjas i den korte samtalen med de to som klagde. Men han antydet også at i alle fall én av dem hadde tedd seg som om han var

61. SAK, Setesdal fogderi, Journalsaker, Brev til fogden 1804–1806: Pro Memoria 15.02.05; Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819

62. Kjebekk 2004: 15, 26ff.; Kjebekk 2014: 47

63. SAK, Setesdal sorenskriveri, Forhørsprotokoll nr. 1, preliminærforhør 27.12.1805

«beskjænkent». Utsagnet om det tredje bud nektet han for, men han fant det betimelig å legge til at dette uansett var ord som «enhver Domstol alltid ville finde ... høyst uskyldige». ⁶⁴

Når det gjaldt lensmannens generelle plikt til å påse at konventikkelplakaten ble overholdt, mente han også å ha sitt på det tørre. Han hadde hatt dårlig tid da de to mennene kom med sine påstander om Inger; han måtte skynde seg for å rekke gudstjenesten. Men vitner kunne bekrefte at han hadde spurt etter Inger så snart messa var over. Da var hun alt på hjemvei, så han fikk ikke snakket med henne. Og før han rakk å komme til rette med saken, hadde klagerne gått videre til fogden. Ole Ramse var nok kjent med at det også ellers hadde skjedd ett og annet rundt møllebruket på Fennefoss som noen var kritisk til. Men etter hans oppfatning, dreide også dette seg bare om fjas og ubetydeligheter.

Lensmannen var ellers ikke blitt underrettet om noen ulovlig møtevirksomhet i distriktet. Og om han nå skulle få nyss om at noe var i gjære, hvordan skulle han i så fall gripe inn? Ville ikke «Mængden» finne ham «utidig nidkjær» om han «befattede [sig] med Tingene forinden de havde vundet Existence»? Skulle han for eksempel ta sikte på å «adsprede enhver Forsamling, under den Forudsætning, at der i samme muligens kunne komme til at existere een eller anden Uorden»?

Ole Ramse argumenterte både kløktig og innstendig. Etter å ha veid hans forklaring opp mot det som ellers var kommet fram under prosessen både mot ham og mot Inger Olsdatter, fant retten at det ikke «bliver noget at siiges, paa hans Forhold» når det gjaldt episoden på Faret. «[L]igesaalidet» fant man grunn til å opprettholde de mer generelle anklagene om tjenesteforsømmelse. Ole Ramse var dermed frikjent. Men fogden Winde måtte tåle irettesettelse og bot for lemfeldig saksbehandling! ⁶⁵

Motsetninger på tvers av stilling og stand

Samtidens syn på Hauge og lekmannsopposisjonen er selvsagt mer nyansert enn det vi kan lese ut av partsinnlegg i en rettssal. Vi kan merke oss motsetninger mellom en samfunnselite og lavere samfunnslag, men vi ser også betydelig variasjon innenfor ulike sosiale segmenter. Rettsforfølgelsen i Råbyggelaget kom ikke i stand uten et visst pådriv fra lokalbefolkningen. Noen av klagerne kom fra menn som i lokalhistorisk overlevering er karakterisert som «vyrde bønder». ⁶⁶ Selv om de fleste valgte å være forsiktige med sine svar i retten, forteller også tingsvitnene om ganske utbredt irritasjon over forkynnervirksomheten som hadde utspring i haugianermiljøet på Fennefoss.

I den anselige samlingen av embetsmannsrapporter fra 1804 finner vi som kjent et flertall av negative og til dels hatske uttalelser. Dette er også en påtakelig tendens i rapportene fra Kristiansand stift. ⁶⁷ Historikeren Dagfinn Mannsåker framholder at kritikken mange embetsmenn ga uttrykk for i sine rapporter, neppe ville vært så krass om de samme embetsmennene ikke mente å ha en viss støtte for sitt syn i lokalbefolkningen. ⁶⁸ Han minner dessuten om at haugianere sjelden utgjorde noen tallsterk gruppe innenfor et by- eller bygdesamfunn. Videre viser han til det rikholdige kildematerialet fra vitneavhør som ble holdt rundt om i landet, i tilknytning til prosessen mot Hauge. Her finner vi sterke vitnemål om støtte fra lokale venneflokker, men også uttrykk for skepsis og motstand fra både bygdefolk og byborgere. ⁶⁹

64. Dette og etterfølgende avsnitt: SAK, Setesdal fogderi, Domsakter 1800–1819

65. SAK, Setesdal sorenskriveri, Tingbok nr. 11, dom i ekstrarettssak 25.06.1806

66. Kjebekk 2004: 36. Se også Uleberg 1969: 152, 496f. (om David Hannås), 557f. (om Fredrik Tønnesland).

67. Repstad 1971; Sødal under utgivelse

68. Mannsåker 1962

69. Mannsåker 1962; Seland 2017

Mange reagerte nok på ren ryggmargsrefleks om 'Per og Pål' fra nabogården begynte å opptre som vekkelsestalere. Andre maner til motstand ut fra en dypere bekymring. I saken mot Gulbrand Haagensen møter vi en fortørnet husfar som ville ha slutt på at ungdommen ble «forført» til «den Hougiske Segt». Og hvem var nå egentlig disse selvbestaltede forkynnerne? Venneflokket ved mølla talte ikke så rent få tilflyttere. I saken mot Inger Olsdatter får vi et vitnemål om indignasjon over disse «Østlandske Qvindfolk» som uten videre mente seg berettiget til å belære godtfolk hvor enn de kom. Så kan en jo bare fundere over om det var kjønn eller innflytterstatus som veide tyngst i dette anke-målet.

Fogden Winde må sies å ha vært temmelig pågående i sin jakt på haugianere. Han var dansk av fødsel, og da han høsten 1801 ble utnevnt til fogd i Råbyggelaget, hadde han i flere år tjent som fullmektig ved en jysk instans som sorterte under Danske Kanselli.⁷⁰ Hans nidkjærhet kan langt på vei forstås på bakgrunn av plikt troskap mot eneveldets styreinnretninger. Han var selvsagt også vel kjent med tidligere biskop Peder Hansens brev til Danske Kanselli, som ble utløsende for at forundersøkelsene til prosessen mot Hauge ble satt i gang sommeren 1804. Biskopen advarte mot de mange «fanatikere» rundt om i Kristiansand stift,⁷¹ og nå hadde altså en ganske foretaksom flokk av disse begynt å gjøre seg gjeldende i Windes embetsdistrikt.

Men dommer og domsprosedyrer avdekker også skarpe fronter mellom rettens profesjonelle aktører. Fra 1730-tallet og framover hadde rettsordningen gjennomgått en stadig mer gjennomgripende profesjonalisering.⁷² Det innebar blant annet krav om juridisk kompetanse i alle nøkkelposisjoner, også på bygdetinget. Skolerte jurister skulle etter beste evne fylle sine funksjoner som dommere, anklagere eller forsvarere og respektere hverandre som formelle med- eller motspillere. Men dokumenter fra flere av sakene vi følger, gir innblikk i hvordan motsetninger disse aktørene imellom kunne utspille seg på måter som må ha rammet også på det personlige plan. Sett under ett gir rettsmaterialet inntrykk av at stiftsrettsprokurator Zacharias Berbom (1759–1836) hadde betydelig innflytelse på de juridiske føringene som ble lagt, og som endte med frifinnelsesdommer.⁷³

Med bakgrunn i en ennå forholdsvis ny «Forordning om Rettens vedbørlige og hurtige Pleie» kunne embetsmenn på alle nivå i rettssystemet ilegges straffebøter for lemfeldig eller seindrektig saksbehandling.⁷⁴ Slike bøter skulle betales til sognets fattigkasse. Når fogden Winde ikke bare tapte i retten, men i flere av sakene også måtte tåle syrlig kritikk av sin saksbehandling, kunne det oppleves som en forsmedelig irttesettelse fra egne fagfeller og standsbrødre. I saken mot Ole Ramse ble han endatil ilagt straffebot.

Et større bilde

De første omfattende studiene av Hauge-bevegelsens historie ble utført av kirkehistorikerne Anton Christian Bang (1840–1913) (første gang publisert 1874) og Hallvard Gunleiksson Heggveit (1850–1924) (publisert 1905–1920). På et felt der statskirkelig monopol og teologisk rasjonalisme lenge hadde satt premissene for forståelse av rett og vrangt, møter vi hos disse forfatterne et omvendt bilde. Her trer haugianerne fram som helter, mens statlig og

70. Grandjean 1932

71. Bang 1910: 310ff.

72. Sunde 2005: 211–231

73. Berbom ser ut til å ha satt dagsorden fra juni 1806, da han først markerte seg i overrettens behandling av Ole Nielsens sak, deretter som konstituert sorenskriver i underrettens behandling av Eldri Olsdatters sak.

74. Schou 1797

kirkelig myndighet blir gjort til skamme. Slik Halvdan Koht formulerer det, er begge verk «helst noko sterkt polemiske og avdømer alle motmennene til rørsle». Bangs og Heggtveits arbeider er av uvurderlig verdi som kilder også i dag. Men de må leses med det skjerpede blikket som alltid er påkrevd i møte med sterkt situert historiefortelling.⁷⁵

Følger vi den faglige debatten over tid, finner vi ulike og til dels motstridende syn på bakgrunnen for at myndighetene fant det nødvendig å gå så hardt til verks mot Hauge. Det er ingen tvil om at enevoldsregimet fryktet den politiske sprengkraften som kunne ligge i religiøs opposisjon, og presteskapet kunne med atskillig rett vise til Hauge-tekster som utfordret Kirkens autoritet. Haugianernes mange initiativ på det økonomiske området skapte også uro i vide kretser. For statens voktere av stabilitet og orden var det en hel floke av bekymringsmomenter som førte til beslutningen om å mobilisere rettsapparatet. I dette juridiske spillet utgjorde konventikkelplakaten bare ett av flere instrumenter. Tiltalen mot Hauge fikk da også et alvorlig tyngdepunkt i anklagen om at han skulle ha «arbeidet for at danne en egen Sekt og søgt at danne et særskildt Borgersamfund i Staten».⁷⁶

Mot slutten av 1700-tallet hadde den dansk-norske staten likevel et rettssystem der det var lagt ned et betydelig arbeid i å utvikle lover som skulle styrke enkeltmenneskets vern og rettigheter.⁷⁷ Nye forordninger satte tydeligere grenser for hvordan regimet kunne bruke domstolen til å utøve makt og kontroll, og undersåttene fikk et tryggere rom for forsvar om de skulle komme i konflikt med loven. Innenfor disse rammene måtte øvrigheten manøvrere i sine forsøk på å kvele en stadig sterkere lekmannsopposisjon. Både forut for og underveis i den rettslige prosessen mot Hauge ble det gjort omhyggelige vurderinger av hvordan en best kunne nytte lovverket for å få en fellende dom.

I rettssakene fra Råbyggelaget ble det aldri reist spørsmål ved den økonomiske virksomheten på Fennefoss. Tiltalen gjaldt ene og alene brudd på lovgivning mot lekmannsforkynelse, det vil si konventikkelplakaten med støtte i reskriptet fra 1745. Ettersom lekpredikantene her hadde begrenset sin virksomhet til nærområdene, var det heller ikke aktuelt å trekke inn forordningen mot løsgjengeri, som så effektivt var blitt brukt i serien med saker på Østlandet i 1799, der Mikkel Nielsen Hauge var en av flere dømte, og i andre lokale saker.⁷⁸ Juristene som fikk i oppdrag å føre forsvar for de tiltalte i Kristiansand stift, var henvist til å nytte det som nyttes kunne, opp mot et heller løst knippe lovpragrafer.

Sluttord

Gjennom denne studien av rettssaker i Kristiansand stift kommer vi tett på det tidlige 1800-tallets fronter i striden om lekfolks rett til å forkynne. Alle sakene hadde bakgrunn i miljøet rundt haugianernes papirmølle på Fennefoss og ble på lavere rettsnivå behandlet i Råbyggelaget fogderi. I disse prosessene blir forståelsen av selve taleytringen utfordret. Sentrale spørsmål er knyttet til grensedragning mellom offentlige og private forsamlinger og til forståelsen av begrepene «Tale» og «Prædiken». Gjennom kløktig og til dels spissfindig argumentasjon søkte forsvarerne å legitimere haugianernes samlinger som en litt utvidet form for husandakt, mens innslag av tale var å se som bidrag til en samtale.

To av de tiltalte var kvinner. Rettsmaterialet fra disse sakene gir ingen holdepunkt for at retten i prinsippet behandlet kvinner annerledes enn menn. Men nedlatende holdning til

75. Seland 2021, 2022. Sitatet er hentet fra Koht 1926: 338, note 1.

76. Heggtveit 1905–1911: 329 (sitat); Schreiner 1930–1933, 1934–1936; Koht 1934–1936; De Presno 2021. Om alvorret i beskyldningen om å ville stifte «et særskildt Borgersamfund i Staten», se Ulvund 2017, særlig 11–58.

77. Jf. tidligere henvisninger til Sunde 2005, 2007.

78. Bang 1910: 186f.; Koht 1934–1936; Schreiner 1934–1936

både stand og kjønn kunne saktens komme til uttrykk i omtale av de tiltalte. Her skal vi være oppmerksomme på at den tiltalte selv kunne se seg tjent med å framstå som litt mer ubehjelpelig enn han eller hun faktisk var, for slik å oppnå mildere behandling. Når det gjelder lovtolkning og anklage- og forsvarsprosedyrer, må vi også ha i minne at referatene fra det rettslige spillet kan tåkelegge reelle motsetninger. Det er mye som tyder på at lekmannsforfynnernes opptreden gjennom forsvarets prosedyrer blir framstilt som mindre utfordrende enn den faktisk var.

På bakgrunn av den massive mostanden en kan lese ut av embetsmannsrapportene fra 1804, og de skarpe signalene kanselliet hadde gitt i forkant av saken mot Hauge, var det egentlig ikke å vente at samtlige saker i Råbyggelaget skulle ende med frifinnelse. Det juridiske grunnlaget hvilte på en heller finurlig dispuitt om hvordan ulike typer taleytring var å forstå, sett i lys av en allmenn forståelse av begrepet «Prædiken». At Hauges bror og nære medarbeider Ole Nielsen – tidligere bondelensmann i Tune – fikk legge strategien også for det profesjonelle defensoratet i de øvrige sakene, er i seg selv egnet til å overraske. Men det som virkelig fortjener ettertanke, er at så mange av rettens profesjonelle aktører faktisk var med på notene. Alt i alt vitner utfallet av disse sakene om en betydelig skepsis, for ikke å si uvilje, blant landsdelens jurister mot rettslig forfølgelse av Hauge-bevegelsen.

Takk

Foruten gode kolleger ved Universitetet i Agder vil jeg takke Roger Tronstad (Statsarkivet i Kristiansand), Leonhard Jansen (Setesdalsmuseet), Margit Løyland (Riksarkivet) og Jørn Øyrehagen Sunde (Universitetet i Oslo) for hjelp til å avklare ulike spørsmål underveis i arbeidet. Eventuelle feil og svakheter i den ferdige teksten er forfatterens ansvar alene.

Kilder og litteratur

Arkivalia

Statsarkivet i Kristiansand (SAK)

- Biskopen i Kristiansand, Pakkesaker: «Prestenes innberetninger om Hans Nielsen Hauge» 1804, Råbyggelaget prosti.
- Kristiansand byskriverembede, Bytingsprotokoll nr. 19 (1805–1808).
- Setesdal fogderi, Journalsaker, Brev til fogden 1804–1806.
- Setesdal fogderi, Domsaker 1800–1819.
- Setesdal sorenskriveri, Forhørsprotokoll nr. 1 (1801–1808).
- Setesdal sorenskriveri, Tingbok nr. 11 (1805–1817).
- Østre Råbyggelaget sorenskriveri, Tingbok nr. 23 (1806–1826).
- Stiftamtmanden i Kristiansand, Domsaker 1806–1808.
- Kristiansand stiftsoverrett, Justis- og domsprotokoll nr. 1 (1797–1807).
- Kristiansand stiftsoverrett, Saker 1806.

Trykte kilder og faglitteratur

Amundsen, A. B. (2005). Konventikler og vekkelse. I A. B. Amundsen (Red.), *Norges religionshistorie* (s. 295–316). Universitetsforlaget.

Bang, A. C. (1874/1910). *Hans Nielsen Hauge og hans samtid. Et tidsbillede fra omkring aar 1800*. Cappelen.

Breistein, D. (1955). *Hans Nielsen Hauge «Kjøbmand i Bergen»*. *Kristen tro og økonomisk aktivitet*. John Griegs forlag.

Den norske kirke. Den augsburgske bekjennelse av 1530. augsburgske_bekjennelse.pdf (kirken.no)

De Presno, Ø. G. (2021). En anklage om skadelig lære i rettssaken mot Hans Nielsen Hauge. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 75(1/2), 157–174.

- Fladby, R., Imsen, S. & Winge, H. (Red.). (1974). *Norsk historisk leksikon. Næringsliv, rettsvesen, administrasjon, mynt, mål og vekt, militære forhold, byggeskikk m.m. 1500–1850*. Cappelen.
- Grandjean, P. B. (1932). Rentekammerets norske bestallinger 1660–1814. (Særtrykk av *Norsk Slektshistorisk Tidsskrift*, Bd. II og III). Grandjean.
- Heggtveit, H. G. (1905–1911). *Den norske Kirke i det nittende Aarhundrede. Et Bidrag til dens Historie. Første Halvdel 1796–1820*. Cammermeyer.
- Kjebekk, E. (2004). *Haugerørsla i Evje og Hornnes*. Evje og Hornnes sogelag.
- Kjebekk, E. (2014). Kva har hauginarane hatt å seie for Evje og Hornnes? *Arnstein. Årsskrift for Evje og Hornnes sogelag*, 21, 47–54.
- Koht, H. (1926). *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Aschehoug.
- Koht, H. (1934–1936). Årsakene til at Regjeringen grep inn mot Hans Nielsen Hauge. *Historisk tidsskrift*, Bd. 30, 53–57.
- Fogtmand L. (Red.). (1788). *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge. 1740–1746*. Gyldendal.
- Kvamen, I. (1954). Innledning. I H. N. H. Ording (Red.), *Hans Nielsen Hauges skrifter* (Bd. VIII), (s. 231–240). Andaktsbokselskapet.
- Kvamen, I. (Red.). (1971–1974). *Brev frå Hans Nielsen Hauge* (Bd. I–III). Lutherstiftelsen.
- Mannsåker, D. (1962). Hans Nielsen Hauges motstandarar. *Historisk Tidsskrift*, Bd. 41, 381–400.
- Myhreboe, H. J. (1882). *Oplevelser og Erindringer mest fra en femtiaarig Lægmandsvirksomhed for Guds Rige*. Eget forlag.
- Repstad, L. (1971). Hauge-spor på Agder. *Årbok for Agder bispedømme*, 21, 30–40.
- Schou, J. H. (Red.). (1797). *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gjeldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge*. XI Deel (1793–1796).
- Schreiner, J. (1930–1933). Hans Nielsen Hauge og «Samfundets fellesskap». *Historisk tidsskrift*, Bd. 29, 383–401.
- Schreiner, J. (1934–1936). Årsakene til at Regjeringen grep inn mot Hans Nielsen Hauge. *Historisk tidsskrift*, Bd. 30, 57–63.
- Seland, B. (2017). I «Fællesskab og Samfund» – Haugebevegelsens organisasjon. I K. Dørum & H. K. Sødal (Red.), *Hans Nielsen Hauge: fra samfunnsfiende til ikon* (s. 104–128). Cappelen Damm.
- Seland, B. (2021). Haugebevegelsens «Prædikerinder»: Kritisk blikk på forskning og formidling. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 75(1/2), 111–132.
- Seland, B. (2022). Hauge-bevegelsen: fra opposisjon til posisjon i vår nasjonale historiefortelling. *Arr – Idehistorisk tidsskrift*, 34(1), 31–45.
- Slettan, B. (1992). «O, at jeg kunde min Jesum prise ...» *Folkelig religiøsitet og vekkelsesliv på Agder på 1800-tallet*. Universitetsforlaget.
- Slaattelid, R. (1921). Ophævelsen av konventikkelplakaten. *Norvegia Sacra*, 1, 87–110.
- Sunde, J. Ø. (2005). *Speculum legale – Rettsspegele. Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv*. Fagbokforlaget.
- Sunde, J. Ø. (2007). «Fornuft og Erfarenhed». *Framveksten av metodisk medvit i dansknorsk rett på 1700-talet* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Bergen.
- Supphellen, S. (2012). *Konventikkelplakatens historie 1741–1842*. Tapir.
- Supphellen, S. (2021). Konventikkelplakaten og Hauge sitt forhold til den. *Norsk Tidsskrift for Misjonsvitenskap*, 75(1–2), 133–155.
- Sødal, H. K. [under utgivelse]. Hans Nielsen Hauge og Kristiansand stift – litterært produksjonssenter og kirkelig motstand. I E. M. Farstad & K. H. Nymark (Red.), *Nye perspektiv på Hans Nielsen Hauge* [arbeidstitel]. Cappelen Damm.
- Uleberg, O. O. (1969). *Hornnes. Gards- og ættesoge* (Bd. I). Hornnes bygdesogenemnd.
- Ulvund, F. (2017). *Nasjonens antiborgere: forestillinger om religiøse minoriteter som samfunnsfiender i Norge, ca. 1814–1964*. Cappelen Damm.
- Viken, Ø. L. I. (2014). *Frygte Gud og ære Kongen. Preikestolen som politisk instrument i Noreg 1720–1814* [Doktorgradsavhandling]. Universitetet i Oslo.
- Vollen, R. (2005). *Bygland. Gard og ætt* (Bd. III). Bygland kommune.
- Aarflot, A. (1971). *Hans Nielsen Hauge: liv og budskap*. Universitetsforlaget.